

BÜYÜK GÜNAHLARI ÖNLEMELİK İÇİN KÜÇÜKLERİNE İZİN VERMEK: ORTAÇAĞ'DA TOLERANTIA, YAHUDİLER VE HAYAT KADINLARI

PERMITTING THE MINOR TO PREVENT THE MAJOR SINS:
TOLERANTIA, JEWS, AND COURTESANS IN THE MEDIEVAL AGES

Mehmet Talha KALKAN

Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
mehmettalhakalkan@gmail.com

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 12 Mart 2024
Kabul edildiği tarih: 26 Mayıs 2024
Yayınlanma tarihi: 25 Haziran 2024

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 12 March 2024
Date accepted: 26 May 2024
Date published: 25 June 2024

Anahtar Sözcükler

Avrupa Tarihi; Ortaçağ; Günah; Aziz
Agustinus; Clairvauxlu Bernard;
Hoşgörü

Keywords

European History; Medieval Ages;
Sin; St. Augustine; Bernard of
Clairvaux; Tolerance

DOI

10.33171/dtcfjournal.2024.64.1.25

Öz

Birçok araştırmacı, "hoşgörü" kavramının modern bir bağlama sahip olduğunu düşünerek onun Erken Modern ve Aydınlanma Avrupa'sında doğduğunu ifade etmişlerdir. Erken Modern ve Aydınlanma dönemlerine yoğunlaşan araştırmacılar, ilgili kavramın Ortaçağ sürecini ihmal etmişler, bu kavramın Ortaçağ ile ilişkisine dair son derece sınırlı sayıda çalışma ortaya koymuşlardır. Hoşgörü ile Ortaçağ arasındaki ilişkiye dair ortaya konan bazı çalışmalar ise Ortaçağ'ın tam anlaşılmasına veya en azından yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle, birçokları tarafından "Karanlık Çağlar" olarak adlandırılan Ortaçağ boyunca Avrupa'ya kilise odaklı bir baskının hâkim olduğu ve neredeyse farklı olan hiçbir unsurun yaşamadığı vurgusu ön plana çıkarılmış, böyle bir ortamda da dinî özgürlüğün ve hoşgörünün barnamayacağına dair bir algı ortaya konmuştur. Öte yandan, Antik Roma'dan beri vatandaşların sahip olması gereken erdemlerden biri olarak görülen hoşgörü, Ortaçağ Avrupa'sında daha kapsayıcı bir manaya kavuşmuş, Hristiyanlığın da etkisiyle dinî bir anlam kazanarak toplumsal bir niteliğe dönüşmüştür. Esasen hoşgörü; kilisenin iyi, ahlâki ve dinî olanın sınırlarını çizmesine yardımcı olmuş, toplumun hangi günahları ve suçları normalleştirerek bu suçların ve günahların ağırlığını taşıyabileceğini belirlemiştir. İşbu çalışmada bu yazarların görüşleri üzerinden hoşgörünün Yahudiler ve hayat kadınları vasıtasıyla nasıl kullanışlı hale geldiği hakkında bilgiler sunulacaktır.

Abstract

Many scholars have argued that the concept of "tolerance" is inherently tied to a modern context, suggesting its emergence in early modern and Enlightenment Europe. Researchers focusing on the early modern period and the Enlightenment have largely neglected the Middle Ages, so there are few studies examining the relationship between this concept and the Middle Ages. Furthermore, the few studies that have looked at the relationship between tolerance and the Middle Ages have contributed to a lack of understanding, or at least a misinterpretation, of the period. The prevailing narrative that characterizes the Middle Ages as a "dark age" highlights a period in Europe that was dominated by ecclesiastical oppression and in which almost no alternative elements flourished, suggesting an environment incompatible with religious freedom and tolerance. Tolerance, considered one of the virtues a citizen should possess since Roman antiquity, took on a broader meaning in medieval Europe, influenced by Christianity and developing into a social attribute. In essence, tolerance helped the church to define the boundaries of what was considered good, moral and religious, and to determine what sins and crimes could be considered normal and tolerated by society. This study will provide insights into the workings of toleration by Jews and courtesans based on the perspectives of these scholars.

Giriş

Hizmetinde bulunduğu Ebû Saîd Osman tarafından şarap içmeye zorlandığından büyük üzüntü duyan ve kendisini Allah'a affettirmek için hacca gitmeye karar veren İbn Cübeyr, arkadaşı Ebû Ca'fer Ahmed ile 1183 yılında Gırnata'dan Mekke'ye doğru yola çıkmıştır (İbn Cübeyr, 2019, s. 15-16). Yaklaşık 8 ay kadar Mekke'de kalıp hac vazifesini ifa etmesinin ardından Endülüs topraklarına geri dönmek için Akka'dan yola çıkan İbn Cübeyr'in gemisi, Sicilya açıklarında kötü hava koşullarından ötürü batmıştır. Hava koşullarının iyileşmesini ve bölgeye yeni bir geminin gelmesini bekleyen Endülüslü seyyah bir süre Sicilya'da kalmış ve Norman kökenli Sicilya Krallığı ile Sicilyalı Müslümanlar arasındaki ilişkileri yakından inceleme fırsatı yakalamıştır. Ağlebiler tarafından X. yüzyılda fethi tamamlanan Sicilya'da yaklaşık 200 yıl boyunca hüküm süren Müslüman egemenliği, Normanların saldırıları sonucu ortadan kalkmış ve bölgede yaşayan birçok Müslüman, Hristiyan bir krallık olan Sicilya Krallığı'nda yaşamak zorunda kalmışlardır. Batı Akdeniz'de Müslümanların güçlerinin azalması neticesinde Sicilya Krallığı da onlara karşı katılaştıran bir tutum göstermiş; krallık tarafından Müslüman ahaliye yönelik kitlesel Hristiyanlaştırma hareketleri düzenlenmiştir. Bu nedenle İbn Cübeyr için Sicilya, Müslümanlara karşı başında bulunan zorba kral ile despotik bir yönetimin merkezi olmuştur (İbn Cübeyr, 2019, s. 378- 379). Sicilya'daki *despotik yönetime* karşı çocuklarını *Hristiyan* olma tehlikesine karşı korumak durumunda kalan aileler de farklı yollara tevessül etmişlerdir. Nitekim Sicilya'dan ayrılarak Müslüman topraklara gidebilmelerini sağlamak ailelerin çocuklarına verebilecekleri en büyük hediye haline gelmiştir (İbn Cübeyr, 2019, s. 380).

Sicilya'da Müslümanlar, zorba yöneticiler ile uğraşmak durumunda iken aynı dönemde Akdeniz'in doğusunda yaşayanlar için de durum pek farklı değildi. XII. yüzyılın ortalarından itibaren bir dizi siyasi ve toplumsal sorun yaşayan Yemen'deki Yahudi cemaati de *Mehdi* hanedanından gelen ve bölgeyi kontrol altına alan Ali bin Mehdi ile oğulları Mehdi bin Ali ve Nabi bin Ali'nin benimsemiş oldukları sert yönetimin kurbanı olmuşlardır. Yemen'i yöneten Nabi bin Ali'nin kendisini *Mesih* olarak ilan etmesi neticesinde Museviliği, Müslümanlık ile birleştirerek yeni bir inancın temellerini atması ve tüm Yahudileri de bu inanca katılmaları için baskı altına alması Yemenli Yahudileri zor durumda bırakmıştır. Nihayetinde, Yemenli Yahudi cemaatinin lideri Yakup bin Natanel, dönemin en büyük Yahudi alimleri arasında gösterilen İbn Meymun'a bir mektup göndererek kendilerine yol

göstermesini istemiştir. (Davidson, 2005, s. 487).¹ Kendisine yazılmış olan mektuba karşılık veren Endülüslü İbn Meymun ise Yemenli Yahudilerin karşı karşıya kalmış oldukları zulmü ve şiddeti tüm *Yahudilerin kaderi* olarak görmüş ve bu yaşananları *Tanrı'nın Seçilmiş Halkı* olarak kabul edilen Yahudilerin bozulmasına, dağılmasına ve yok olmasına yönelik sürecin bir parçası olarak değerlendirmiştir (İbn Meymun, 1985, s. 97).²

Genel olarak zulmü ve dini baskıyı Yahudilerin bu dünyadaki kaderi olarak gören İbn Meymun, Yemen'de yaşanan sıkıntıların bu bölgeye mahsus olmadığını vurgulayarak Endülüs'te yaşayan Yahudilerin de benzer bir durumdan mustarip olduğunu ifade etmiştir. Keza Endülüs'te hüküm süren devletlerin sürekli olarak Yahudilere karşı olumsuz bir tutum sergilediğini söyleyen İbn Meymun için onların karşı karşıya kaldığı durum ilahi bir cezalandırma olarak görülmeliydi. Büyük bir dini baskı ve şiddet gören Yemenli Yahudilerin Endülüs'teki dindaşları da Endülüslü Arapların nefreti, hakaretleri ve aşağılamaları ile uğraşmak durumdaydılar (İbn Meymun, 1985, s. 126-127).³

Her ne kadar İbn Meymun, kendilerine uygulanan şiddeti ve zulmü Yahudiliğin kaderi olarak görmüşse de Bernard Lewis, Endülüslü Müslümanların onlara karşı takınmış olduğu bu tavırları münferit olaylar olarak değerlendirmiştir (Lewis, 1984, s. 40). Lewis'in de söylediği üzere bu ve benzeri olaylar, Endülüs dünyasında yaşanan istisnai olaylar arasında yer almıştır. Nitekim Endülüs medeniyetinde Müslümanların Yahudilere ve aynı zamanda, Hristiyanlara gösterdiği müsamahaya ve tüm kültürlerle bir arada yaşayabilme prensibine dayanan *convivencia* adlı

¹ Mektubun tam metni için bkz. İbn Meymun (1985). *Crisis and leadership: Epistles of Maimonides*. Philadelphia, 93-150.

² "Tanrı'nın, bizleri, insanlığın geri kalanından ayrı tuttuğunu hatırlayın. Tanrı, yasaları ve hükümleriyle bizleri emsalsiz kılmıştır ve var olan bu üstünlüğümüz, Kutsal Kitap'ta da yazdığı gibi, O'nun yasa ve hükümlerinde açıkça ortaya konmuştur: "Başka bir büyük millet var mıdır ki bugün önünüze koyduğum tüm bu yasa gibi adil kanun ve hükümlere sahip olsun?" (Tesniye 4/8). Bu nedenle, kıskançlık ve küfrün kışkırttığı bütün milletler bize karşı ayaklandılar ve dünyanın adaletsizlik ve düşmanlıkla hareket eden tüm kralları kendilerini bize zulmetmeye adadılar... Bu nedenle vahiy zamanından bu yana, gücü eline geçiren her bir zorba ya da köle, zorbaca ya da alçakça, Tanrı'nın emrini tahrip etmeyi ve kılıç zoruyla, şiddetle ya da kaba kuvvetle dinimizi kirlitmeyi ilk amaçları ve nihai hedefleri olarak belirlediler...".

³ "Dindaşların; unutmayın ki Kutsal Kitap'ta da haber verildiği gibi günahlarımızın fazlalığı sebebiyle Tanrı bizleri, bu halkın, yani bizlere şiddetle zulmetmiş ve aleyhimize zararlı ve ayrımcı yasalar çıkarmış olan Arapların, ortasına fırlattı: "Düşmanlarımız bizi yargılayacak" (Tesniye 32/31). Hiçbir millet bize onlar kadar eziyet etmemiş, bizi aşağılamamış, alçaltmamış ve bizden nefret etmemiştir... İnsanın tahammül edebileceğinin ötesinde küçük düşürülmemize ve yalanlarına katlanmak zorunda kalmamıza rağmen, yine de mezkur yazarın da tarif ettiği gibi bizler onun gibi davrandık: "Fakat ben sağır bir adama döndüm, duymuyorum, dilsiz, ağzını açmayan bir adam gibiyim" (Zebur 38/14). Aynı şekilde, bilgilerimiz de bizlere, İsmail'in yalanlarına ve saçmalıklarına sessizce katlanmamızı öğütlediler... Bu nedenle, karışıklık çıkarır ve onlardan anlamsız ve mantıksız bir biçimde iktidarı istersek, kuşkusuz kendimizi felakete sürükleriz...".

kültürün ortaya çıkması da bu düşünceyi desteklemiştir. Bu nedenle, İbn Meymun'un söylediğinin aksine Endülüslü Müslümanlara en parlak dönemlerini yaşatan III. Abdurrahman (890-961) zamanında Ehl-i Kitap olarak görülen Hristiyanlara ve Yahudilere önemli haklar tanınmış ve her iki topluluk da eğitim hayatına, ticari aktivitelere ve tarımsal üretime hiç olmadıkları kadar yoğun şekilde katılmaya başlamışlardır (Lovat ve Crotty, 2015, s. 106). Endülüs medeniyetinde tatbik edilen ve farklı dinlere mensup kişilerin rahatlıkla bir arada yaşayabilme prensibine dayanan *convivencia* düşüncesi de yalnızca İberya ile sınırlı kalmamış; Avrupa'nın farklı noktalarında da *tolerantia*⁴ olarak tecessüm etmiştir. Dolayısıyla Ortaçağ Avrupa'sı bir arada yaşama ve tolerans gösterme pratiklerinin temellerinin atıldığı ve *tolerantia* kavramı altında kendine toplumsal, dini ve siyasi alan bulduğu dönem olarak ön plana çıkmıştır. Bu nedenle işbu çalışma da birçokları tarafından Aydınlanma döneminde ortaya çıktığı varsayılan *tolerantia* kavramının Ortaçağ ile ilişkisine ve Yahudiler ile hayat kadınları üzerinden uygulanmasına dikkat çekmeye çalışmıştır.

1. Kimin Hoşgörüsü? Ortaçağ'ın mı, Aydınlanma Döneminin mi?

Fransız düşünür Voltaire, hoşgörünün toplumlara ve devletlere neden zarar vermeyeceğiyle alakalı düşüncelerini ifade ettiği *Hoşgörü Üzerine İnceleme* adlı eserinde şunları ifade etmiştir:

Hristiyanların birbirlerine hoşgörü göstermeleri gerektiğini, hatta bütün insanları kardeş olarak görmeleri gerektiğini kanıtlamak için kişinin büyük bir sanata ve hünerli bir konuşmaya ihtiyacı yoktur. O da ne? Erkek kardeşim bir Türk (mü)? Kardeşim bir Çinli (mi)? Yoksa Yahudi (mi)? Kesinlikle evet; hepimiz aynı Baba'nın çocukları, aynı Tanrı'nın yaratıkları değil miyiz? (Voltaire, 2015, s. 157).

Çoğunluk olarak görülen topluluklardan farklı davrananlara karşı hoşgörü sağlamanın temelde devletlerin çıkarına olduğunu savunan Voltaire; aralarında İranlıların, Hintlerin, Türklerin ve Japonların olduğu çeşitli toplumların yönetim biçimlerini tüm Avrupalı toplumlara örnek olarak göstermiştir. Özellikle, bugüne kadar hiçbir dini topluluğun isyan etmediği, farklı dinlere mensup yirmi topluluğun barış içerisinde yaşadığı ve başkentinde 200 bin civarında Rum ahalinin bulunduğu Osmanlı Devleti tüm Hristiyan dünyanın yakından takip etmesi gereken devletlerin başında gelmiştir. Müslüman bir devlet olmasına rağmen Osmanlı Devleti; Yakubiler,

⁴ Lat. Hoşgörü. İlgili metin hoşgörü mefhumunun Ortaçağ ayağına temas etmiş olduğundan o dönemde işbu kavramı karşılayan Latince karşılığına yer verilmiştir.

Nasturiler ve Monotelitler gibi farklı Hristiyan toplumlara ev sahipliği yapmış; Kıptiler, Aziz John Hristiyanları, Yahudiler ve Zerdüşter gibi küçük dini grupları da kendi toplumlarının bir parçası olarak görmüştür (Voltaire, 2015, s. 64). Öte yandan Hristiyanlar ve Hristiyanlığı yaymaya çalışanlar, hoşgörüyü ortadan kaldırmaya ve onu yok saymaya yönelik bir anlayış gütmüş; 12 farklı dinden insanın barış içerisinde yaşadığı ve dünyadaki en hoşgörülü insanların bulunduğu Japonya'da bile yıkıcı bir iç savaşın yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir (Voltaire, 2015, s. 66). Bu nedenle, Hristiyan dünya bir an evvel dünyanın birçok noktasında var olan hoşgörüyü kendi topraklarına da getirmeli ve farklı gruplar rahat bir şekilde yaşayabilmeliydi.

Voltaire dışında birçok Aydınlanmacı düşünür *tolerantia* kavramını dini özgürlük, temel haklar, toplum sözleşmesi ve anayasal yönetim gibi hususlar üzerinden ele almış ve onların işlerlik kazanabilmesini bu kavramın uygulanabilirliğine bağlamışlardır (Domínguez, 2017). Bu nedenle, bahsi geçen kavramların bir sonucu olarak görülen *tolerantia*, tümüyle Aydınlanma sürecine ait bir kavram olarak görülmüş; temelleri Rönesans ile atılan bir birikimin sonucu olarak değerlendirilmiştir (Lacorne, 2019, s. 1; Stern, 1963, s. 10).⁵

Kamu yararı, egemenlik hakkı ve anayasal yönetim gibi farklı konuların temeline bireysel özgürlükleri oturtmaya çalışan Thomas Hobbes için tüm bu hususların gerçekleşebilmesi egemen gücün kendi üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesine bağlanmıştır. Yasaların üstün kılınması, tebaaya uygun dini anlayışın benimsenmesi, toplumsal barışı daimi kılacak ahlaki eğitimin sunulması ve gereksiz savaş ve savaş masraflarından kaçınması gibi görev ve sorumluluklara sahip olan egemen gücün yerine getirmesi gereken diğer bir sorumluluk da bünyesindeki bireylere olabildiğince özgürlük sağlamaktan ileri gelmiştir (Hobbes, 1889, Kısım: 9). Halkın zararına olmadan, bireylere özgürlük sunulmasını savunan ve bunu hükümdarın doğal bir görevi olarak gören Hobbes, özgürlüğü ve buna bağlı hoşgörüyü yaşamın temel taşlarından biri olarak değerlendirmiştir (Hobbes, 1889, Kısım: 4/ Madde: 44). Keza Hobbes, Papa'nın ruhani otoritesinin hüküm sürdüğü yerlerde de benzer bir uygulamadan bahsetmiş ve Yahudiler, Türkler ve paganlar gibi Hristiyanlığın dışında kalmış gruplara dinsel bir özgürlük ve bu özgürlüğe bağlı hoşgörü sağlandığından dem vurmıştır (Hobbes,

⁵ Aralarında Perez Zagorin'in de bulunduğu çeşitli yazarlar da modern manada hoşgörü düşüncesinin Aydınlanma döneminde evvel ortaya çıktığını ve dolayısıyla, ilgili kavramın doğuşunun bu dönemde değil, XVI. yüzyılda aranması gerektiğini ifade etmiştir. İlgili eser için bkz. Zagorin, P. (2003). *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*. New York. Aydınlanma ile hoşgörü arasındaki ilişkiye yönelik farklı eleştiriler ve görüşler için bkz. Grell, O. P. ve Porter, R. (1999). *Toleration in Enlightenment Europe*. Cambridge.

1889, Kısım: 4/ Madde: 44). Farklı dini gruplara sağlanan bu hoşgörü vasıtasıyla Papa, sahip olduğu toplumu kucaklama olanağı elde etmiş ve toplumsal barışın sağlanmasına katkı sağlamıştır (Hobbes, 1889, Kısım: 4/ Madde: 44). Nitekim Romalılar da bu duruma benzer bir yaklaşım benimseyerek kendi otoritesine zarar vermediği müddetçe kimseye müdahale etmemiş; toplumsal düzeni bozma ihtimalleri bulunan Yahudiler dışındaki tüm gruplara hoşgörü sağlamıştır (Hobbes, 1889, Kısım: 1/ Madde: 12).

Thomas Hobbes gibi John Locke da kilisenin ve siyasi erkin özgürlüğü ve hoşgörüyü desteklemesi gerektiğine dair bir görüş ileri sürmüştür, hoşgörü kavramının sahip olduğu faydalar göz önüne alındığında onun Hristiyanlar ve Hristiyanlık adına makul olduğunu ifade etmiştir (Locke, 2012, s.27, 31). Temel olarak, Tanrı'nın yeryüzündeki hiçbir kimseye herhangi bir dini inancı bir diğerine dayatma hakkı vermediğini söyleyen Locke, kilisenin ve siyasi erkin dini topluluklara özgürlük sağlaması gerektiğini vurgulamıştır (Locke, 2012, s. 68-69). Locke'a göre, kilisenin ve siyasi erkin uğraşması gereken husus dini gruplara hoşgörü sunulması veya sunulmaması olmamış; bilakis, onların görevi toplumsal barışı ve huzuru tehdit edebilecek durumların bertaraf edilmesinden ileri gelmiştir (Locke, 2012, s. 6). Hatta John Locke, toplum barışını ve huzurunu tehlikeye atan grupları spesifik hale getirmiş ve kimlere hoşgörü gösterilmesi, kimlere hoşgörü gösterilmemesi gerektiği konusunda net bir tutum takınmıştır. Ona göre, kilisenin ve devletin hiçbir şekilde hoşgörü göstermemesi gereken grupların başında toplumun ahlak kurallarına aykırı hareket edenler ve dini otoriteyi reddedenler gelmiştir zira bu grup içerisinde yer alan kişilerin vermiş oldukları sözler, içmiş oldukları hiçbir yemin ve imzalamış oldukları sözleşmeler hiçbir ilahi veya kutsal bir temelden gelmemiştir (Locke, 2012, s. 69-70). Dolayısıyla, Locke; ateistlerin ve Tanrı'nın varlığını reddedenlerin hoş görülmemesi gerektiğini vurgulamış (2012, s. 72) ve aralarında Yahudilerin ve Müslümanların olduğu grupların da hoş görülmesinin zaruri bir adım olduğunu ifade etmiştir (Locke, 2012, s. 72). Kilisenin de onlara hoşgörü sağlamasıyla toplumu oluşturan bireylerin vatandaşlık bağını eşit temellere oturtması mümkün olmuştur (Locke, 2012, s. 76). Bu nedenle, hoşgörü; toplumların ve devletlerin sahip olması gereken temel bileşenlerden biri olarak görülmüştür.

Voltaire, Thomas Hobbes ve John Locke örneklerinde olduğu gibi birçok araştırmacı ve tarihçi, *tolerantia* adı verilen kavramı tümüyle modern döneme ait bir nosyon olarak değerlendirmiş, onun kökenlerini bu dönemde aramaya koyulmuşlardır. Keza bazı araştırmacılar, *tolerantianın* doğuşunu küçük dini

gruplara dini özgürlük verilmesi gerektiğini savunan Hollandalı Erasmus'a, bazıları da toplumlar ve devletler arasındaki siyasi meseleleri kenara atarak *evrensel bir barış* adına dünyadaki tüm devletler arasında bir birlik kurmayı öneren Émeric Crucé'ye bağlamışlardır (Domínguez, 2017).⁶ Bu isimlerin yanında Michel de l'Hôpital, Sebastian Castellio ve Pierre Bayle gibi isimler de bu kavramın doğuşunda kilit rol oynayan düşünürler olarak görülmüşlerdir (Lacorne, 2019, s. 2). Diğer yandan, *tolerantianın* tümüyle modern bir bağlamdan geldiğini düşünen araştırmacılar da onun Ortaçağ ile olan ilişkisini geri plana atmışlardır. Tümüyle modern bir bağlama oturtulmaya çalışılması ve kökenlerinin Rönesans ve civarında atıldığına dair düşüncenin vurgulanması neticesinde *tolerantia*, Ortaçağ'dan koparılmış fakat bu durum, onun anlaşılmasına ve bu döneme dair olumsuz bir algının ön plana çıkarılmasına zemin hazırlamıştır. Şüphesiz her türlü bilimsel telakkinin vuku bulduğuna inanılan Aydınlanma sürecinin düalist bir bağlama oturtularak iyiyi ve doğruyu temsil etmesi; öte yandan, kilisenin mutlak bir gücünün olduğu Ortaçağ'ın da kötüyü ve yanlış resmetmesi olağandır. Kilisenin gerçekten de mutlak ve sorgulanamaz bir gücünün ve etkisinin bulunduğu bir dönemde dini, politik ve toplumsal açıdan farklı olanın yaşama şansının bulunmadığını düşünmek ve işbu dönemi *Saeculum Obscurum*⁷ olarak görmek var olan bu algımanın bir sonucudur. Halbuki aralarında Aziz Augustinus, Aquinolu Tommaso ve Clairvauxlu Bernard gibi isimlerin yer aldığı çeşitli Ortaçağ düşünürleri *hoşgörü* kavramını farklı boyutlarıyla ele almış ve bu düşüncenin şekillenmesinde önemli bir katkı sunmuşlardır. Dolayısıyla, modern zamanların ve bilhassa Aydınlanma sürecinin gerçekten *hoşgörü* kavramının mucidi olup olmadığı, insanları hoşgörü konusunda aydınlatıp aydınlatmadığı veya en azından insanlığa nasıl bir hoşgörü sağladığı meselesi ciddi bir tartışma olarak düşünülmeli ve Ortaçağ ile *tolerantia* arasındaki ilişki yeniden ele alınmalıdır (Domínguez, 2017, s. 276).

2. Hoşgörünün Ortaya Çıktığı Dönem: Ortaçağ

Bu zamana dek Ortaçağ ile *tolerantia* arasındaki ilişkiye dair çeşitli çalışmalar yapılmış olup muhtelif araştırmacılar, taraflar arasındaki bağları ortaya koymaya çalışmışlardır. Örneğin Albrecht Classen, Ortaçağ boyunca *tolerantia* ile alakalı geniş bir literatür taraması yapmış ve çeşitli metinlerden hareketle Avrupalıların bu

⁶ Emeric Cruce'nin fikirleri hakkında bkz. Mansfeld, A. (2013). "Émeric Crucé's "Nouveau Cynée" (1623) Universal Peace And Free Trade". *Journal of Interdisciplinary History of Ideas*, 2(4), 1-23.

⁷ Lat. Karanlık Çağ/Çağlar.

kavramı algılama biçimlerini gözler önüne sermiştir.⁸ Aynı şekilde, Selina O’Grady, Joseph Lecler, Rainer Forst, Robert Moore ve Gary Nederman gibi modern araştırmacılar da belirli düzeylerde Ortaçağ ile *tolerantia* arasındaki bağa eğilmeye çalışarak taraflar arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmışlardır.⁹ Tüm bu çalışmalara ek olarak bu zamana dek Ortaçağ ile *tolerantia* arasındaki ilişkiye ışık tutan en kapsamlı çalışma Macaristan kökenli Hollandalı tarihçi István Bejczy tarafından hazırlanmıştır (1997).¹⁰ Genel olarak Bejczy, Ortaçağ ile alakalı ön kabullerin ve genelgeçer düşüncelerin döneme dair olumsuz bir bakış açısı oluşturduğundan ve bu nedenle, birçoklarının Ortaçağ ile *tolerantia* arasında herhangi bir bağ kuramamasından dem vurmıştır. Hollandalı tarihçiye göre Ortaçağ, hoşgörünün en iyi şekilde tatbik edildiği dönemlerden ve ideal manada bir hoşgörü anlayışının nasıl olacağına dair örneklerden biri olmuştur (Bejczy, 1997, s. 384). Nitekim István Bejczy, Ortaçağ’ın esasında hoşgörülü olmadığını savunan ve en azından, dönemin *tolerantiasının* kayda değer bir nitelik taşımadığını ifade eden araştırmacılara karşı şunları söylemiştir:

Ortaçağ hoşgörüsü, hoşgörünün tanımının ne şekilde yapılabileceğinin tam bir örneğidir. Modern politik söylemdeki oldukça esnek hoşgörü kavramından bile daha tutarlı ve güçlü bir kavramdır, çünkü tam olarak dini özgürlük veya gerçeğin çoğunluk ile hiçbir ilgisi yoktur. Nitekim Erken modern düşüncede hakikati çoğullaştırma (dini) çabası, Ortaçağ hoşgörüsünde ciddi bir gerilemeye sebep olmuştur (Bejczy, 1997, s. 367).

Esasında Bejczy’nin de ifade etmiş olduğu üzere Ortaçağ’ın hoşgörü algısı ve anlayışı günümüz toplumlarına örnekler sunabilecek bir yapıdan ileri gelmiştir (Bejczy, 1997, s. 367). Latince “dayanmak, katlanmak” manasına gelen *tolerare* kelimesinden ileri gelen *tolerantia* kavramı, antik dönemlerde “vücudun ve/veya zihnin istenmeyen bir duruma veya acıya karşı dayanması, direnmesi” anlamında kullanılmış ve çoğunlukla, Romalı yazarlar tarafından ideal bir yurttaşın sahip olması gereken erdemlerden biri olarak görülmüştür (Lombardini, 2015, s. 643-644). Öte

⁸ İlgili eser için bkz. Classen, A. (2018). *Toleration and Tolerance in Medieval and Early Modern European Literature*, New York.

⁹ İlgili eserler için bkz. Moore, R. (2007). *The Formation of a Persecuting Society: Authority and Deviance in Western Europe 950–1250*, Oxford; O’Grady, S. (2019). *In the Name of God: A History of Christian and Muslim Intolerance*, Londra; Lecler, J. (1955). *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, Paris; Laursen, J. ve Nederman, C. (1998). *Beyond the Persecuting Society Religious Toleration Before the Enlightenment*, Philadelphia; Forst, R. (2013). *Toleration in Conflict: Past and Present*, Cambridge.

¹⁰ İlgili eser için bkz. Bejczy, I. (1997). *Tolerantia: A Medieval Concept*. *Journal of the History of Ideas*, 58(3), 365-384.

yandan, Epiktetos ve Marcus Aurelius gibi Romalı düşünürler de bu kavrama *sosyal* bir mahiyet kazandırarak onu “aynı fikri paylaşmaya karşı direnme, sabretme” manasında kullanmaya başlamıştır (Lombardini, 2015, s. 644-645, 668). Hatta ideal bir yurttaşın neden *tolerantia* sahibi olması ve onun ne zaman ve hangi şartlarda kullanması gerektiğine dair tartışmaların yaşanması, bu kavramın sosyo-politik bir zemine oturmasına etki etmiştir. Ardından Erken Hristiyanlık döneminde ise *tolerantia*, yeni bir bağlam kazanmıştır. Romalılar tarafından ideal bir yurttaşın sahip olması gereken ve cesaret, sabır ve vakar gibi farklı diğer erdemlerle beraber ele alınan *hoşgörü*; Hristiyanlık vasıtasıyla dini bir bağlama oturmuş olup *dünyevi sorunlara ve sıkıntılara göğüs geren* Hristiyanların en önemli karakteristik özelliklerinden biri haline gelmiştir (Bejczy, 1997, s. 368).

Erken Hristiyanlık döneminde dini bir bağlam ve anlam kazanmaya başlayan *tolerantia* kavramının politik bir prensibe dönüşme süreci tümüyle Ortaçağ'da gerçekleşmiştir. Önceleri toplumu oluşturan bireylerin sahip olması gereken erdemlerden biri olarak görülen *tolerantia*; aralarında farklı dini grupları, din mensupları ve hayat kadınları gibi muhtelif toplulukların yer aldığı teşekküllerin kendilerini göstermeye başlamaları ile politik bir prensibe dönüşme sürecini tamamlamıştır. Romalıların bireyler üzerinden ele aldığı *tolerantia* artık bireysel bir erdem olmaktan çıkarak toplumların sahip olması gereken özelliklerden biri haline gelmiştir (Lombardini, 2015, s. 668). Başta hayat kadınları ve farklı dini gruplara/teşekküllere mensup kişiler olmak üzere kötü ve gayri-ahlaki davranışlarda bulunanların neden olabilecekleri her türlü olumsuz duruma dayanma ve onların sorumluluğunu üstlenme artık toplumların bir *erdem*i haline gelmiştir. Doğal olarak, *tolerantia* vasıtasıyla toplumun ahlaki-gayri ahlaki ve iyi-kötü sınırlarının çizilmesi de politik gücün de sınırlarını belirlemiş ve politik güç de *tolerantia* üzerinden toplumsal düzeni korumaya başlamıştır. Nitekim Aziz Augustinus; *tolerantia*, toplum düzeni ile politik güç arasındaki bu bağlantıyı hayat kadınları üzerinden ele almıştır. Pis, fena ve utanç verici bir iş ile uğraşmış olsalar da hayat kadınları, toplumsal düzenin ayakta kalmasını sağlayan unsurlardan biri olmuş; onların toplumdan tecrit edilmeleri neticesinde şehvetin yıkıcı etkisi kendini göstermiştir (Aziz Augustinus, 2007, Kısım: 2/ Bölüm: 1). Bu nedenle, Hristiyanlar; hayat kadınlarına karşı olumsuz bir bakış açısı ortaya koymuş olsalar da onların toplum düzeni için hayati bir görev yerine getirmiş olduklarını anlamak zorundadırlar (Aziz Augustinus, 2007, Kısım: 2/ Bölüm: 1). Aziz Augustinus önderliğinde birçok din adamı ile kilise hukukçusu da zaman içerisinde hangi davranışların, işlerin veya durumların *tolerantia* üzerinden değerlendirilmesi gerektiğine dair bir tartışmaya girişmişler ve

bu durum da hoşgörülebilir kötülükler/günahlar ile hoşgörülemez olanlar arasındaki ayrımın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya konan bu ayrım da kilisenin kimlere, hangi işlere veya davranışlara izin verebileceğine dair belirsizliği gidermiş ve *imtiyaz* ve *muafiyet* adı verilmiş olan iki prensip, kilisenin temel doktrinlerinden biri haline gelmiştir (De Dispensatione, 1925, s. 105). “Kendisi olmadan güvenliğin sağlanamayacağı durumlarda yasak veya kurala aykırı olan verilen hak” olarak görülen *imtiyaz* ile “kilise hukukunda çeşitli nedenlerle değişiklik yapma imkânı” şeklinde tanımlanan *muafiyet* vasıtasıyla *hoşgörünün* sınırları daha net bir şekilde çizilmiş ve daha da önemlisi, *tolerantianın* kapsamı ve mahiyeti belirlenmiştir:

Summa Coloniensis ile ilintili olan Rhetorica Ecclesiastica olarak adlandırılan [eserinde] bu meseleyle fazlasıyla ilişkili bir biçimde, reddetmenin ve yasaklamanın zıttı olan izin kavramını üç ayrı bölüme ayırır: *İmtiyaz*, *hoşgörü* ve *muafiyet*. *İmtiyaz* izin verilen şeylerin serbest bırakılmasıdır, bunlar olmadan elbette güvenli ve sağlam bir varlık var olabilir ve onlar tarafından engellenmez. *Hoşgörü*, kötülük hakkındadır veya tıpkı Eski Yasa'da izin verildiği gibi daha azına hoşgörü gösterildiğinde, halkın çektiği zorluklar nedeniyle daha büyük olanın ortadan kaldırılması ya da daha azının seçilebilmesi adına daha büyük kötülükten kaçınmak için iki kötülükten hangisinin zorunlu olarak seçilmesi gerektiği konusundaki karışıklığın meydana gelmesiyle ilgilidir. *Muafiyet* ise, kanunla ilgili bir katılığın hafifletilmesi veya büyük bir yasaklamanın kuralın yararı uğruna değiştirilmesidir (De Dispensatione, 1925, s. 105).

Esasında *tolerantia* tümüyle kötülük ile ilgili olup daha az kötü olan ile daha fazla kötü olan arasındaki ilişkinin temelde yer aldığı bir tercih meselesinden ileri gelmiştir. Bu tercih meselesinde belirleyici olan husus; tercih edilmesi beklenen iki durumun da kötü veya ahlaka mugayir olmasıdır. Kötü veya ahlaka mugayir olan iki durumdan daha az kötü olanın seçilmesiyle daha fazla kötü olanın ve onun olası sonuçlarının ortadan kaldırılması amaçlanmıştır (Gratian, 1993, Kısım: 13). Keza Aziz Augustinus'un erkeğin *yıkıcı* şehvetinden ötürü hayat kadınlığına göz yumulması gerektiğini ileri sürmesi bu anlayışın açık bir örneği olup bu durum “daha büyüğünden kaçınmak için daha azına hoşgörü gösterilmesi” ve “*Kişi, iki kötülük arasında bir seçim yapmaya zorlanmaktan dikkatli bir şekilde korunmalıdır: Kaçınılmaz bir durum, birini iki kötülükten birini yapmaya zorluyorsa, bizi daha az suçlu yapanı seçmesi gerekir...*” ifadeleriyle vurgulanmıştır (Gratian, 1993, Kısım: 13). Erkeğin sahip olduğu *şehvet* dürtüsünün yıkıcılığından ve bu yıkıcılığın neden olacağı olumsuz sonuçlardan korkan Aziz Augustinus, toplumsal düzenin muhafaza

edilebilmesi için hayat kadınlığını *hoşgörülebilir* kötülük olarak değerlendirmiştir. Toplum huzurunun sürdürülmesi için erkeğin yıkıcı şehvetine kıyasla daha az kötü olarak görülen hayat kadınlığına var olma izni sağlanmıştır.

İki kötü şeyden birinin mutlaka yapılmak zorunda kalınması neticesinde daha az kötü olanın yapılmasına dayalı *tolerantia* yalnızca bir tercih meselesi değildir; aynı zamanda, toplum içerisinde daha az kötü olanın var olmasına izin verilmesidir. Bu sayede, toplumun hangi günahları kaldırayabileceğinin sınırları çizilmiştir. Genel itibariyle, *tolerantianın* iki farklı durumu veya olayı kıyas üzerinden değerlendirmesi, mutlak tercih durumundan ileri gelmesi ve iki veya daha fazla günahın karşılaştırmasından mülhem olması onu *izinden* ayırmıştır zira bir duruma, olaya veya şeye izin verilebilmesi için herhangi bir kötülüğün, fenalığın veya günahın olmaması gerekmektedir (De Dispensatione, 1925, s. 180). Nitekim *tolerantianın* diğer izinlerden farklı olduğunu vurgulamak için *daha büyük günahların vuku bulunmasından kaçınmak için çeşitli günahlara verilen izin* mottosu kullanılmış ve daha da önemlisi, kilisenin bu durumu istemeyerek kabul ettiğini beyan eden “*onaylamadığımızı izin verimiz...*” (Gratian, 1993, Kısım: 14) ifadesinden istifade edilmiştir. Bu nedenle, birçok kilise hukukçusu, *tolerantianın* sahip olduğu bu özelliği vurgulamak ve onun diğerlerinden farkını göstermek için ona *karşılaştırmalı izin* adını da vermişlerdir (De Dispensatione, 1925, s. 180). Son kertede, kilisenin toplum düzeninin korunabilmesi için büyük günahlardan kaçınabilmek adına küçüklerine izin vermesi, Hristiyanların günaha ve günahkara müsamaha göstermesine, onların işlemiş oldukları suçların ağırlığını kaldırmaya çalışmasına ve bu nedenle, hoşgörü fikrinin ortaya çıkarak içtimai ve politik bir ödev/erdem haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

3. Tolerantia, Yahudiler ve Hayat Kadınları

Endülüs Emevi Devleti'nin 1031 yılında fiilen sona ermesinden sonra Endülüs topraklarında *Tavâif-i Mülûk* adı verilen beylikler dönemi başlamış ve ortaya çıkan bu beylikler de birbirleri arasında güç mücadelesine girişmişlerdir. Kuzeydeki Hristiyanların Müslümanların kendi içlerinde yaşadıkları sorunlardan faydalanarak baskın hale gelmeleri başta Papalık olmak üzere tüm Hristiyan dünyada büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve 1063 yılında Papa II. Alexandri, İspanya'daki tüm piskoposlara bir mektup göndermiştir.¹¹ Gönderilen bu mektupta Papa II. Alexandri;

¹¹ “İspanya'daki Sarazenlere karşı harekete geçenler tarafından yok edilmesinler diye aranızda yaşayan Yahudileri nasıl koruduğunuza dair son zamanlarda duyduğumuz haberler bizleri mutlu etti. Doğrusu, sersim bir cehaletle ya da şuursuz bir hırsla hareket eden bu insanlar, hak dinin kurtuluşlarını müjdelediği kişileri kılıçtan geçirmeyi arzuladılar. Nitekim Kutsal Gregorius, Tanrı'nın

Hristiyanları İberyada'da elde ettikleri yeni topraklarda yaşayan Müslümanlara ve Yahudilere karşı benzer stratejiler izlememesi konusunda uyarılmış ve her iki grubun da farklılıklarından dem vurmıştır.¹² Papa II. Alexandri'ye göre, kilisenin ve Hristiyanların savaş halinde bulunduğu grup Müslümanlar olup bu topluluk Hristiyanlığın *gerçek düşmanıdır* (Patrologiae Latinae, 1853, s. 1856-1857). Öte yandan, Yahudiler; dünyanın farklı noktalarında yaşamaya mahkûm bırakılarak ve Hristiyanların egemenlikleri altında kalarak cezalandırılmıştır. Bu nedenle, Papa II. Alexandri için Hristiyanlar tarafından adaletli bir şekilde hükmedilmesi gereken Yahudiler ile onların savaş halinde oldukları Müslümanların durumlarının aynı olması imkansızdır. Bu nedenle, Papa II. Alexandri; kilise mensuplarının Yahudilere karşı ılımlı davranmalarını ve onlara insani bir şekilde yaklaşmalarını tembih etmiştir. Nitekim Ortaçağ'ın son dönemlerine kadar Papalık tarafından Yahudilere karşı ılımlı yaklaşımları gösteren birçok düzenlemenin ve belgenin bulunması da kilisenin onlara karşı genel politikasını ve stratejisini ortaya koymuştur (Rist, 2016, s. 5).

Benzer bir şekilde Ortaçağ'ın önemli Hristiyan düşünürlerinden ve din adamlarından biri olan Clairvauxlu Bernard da Yahudilere karşı benzer bir yaklaşım benimsemiştir. Papa II. Alexandri'nin mektubundan yaklaşık bir asır sonra İngiltere, Doğu Fransa ve Bavyera'ya göndermiş olduğu mektupta Clairvauxlu Bernard, Yahudilerle alakalı şunları söylemiş ve her üç bölgenin halkını, din adamlarını ve devlet yetkililerini şu sözlerle uyarmıştır:

Yahudiler zulme uğramamalı, öldürülmemeli ve hatta kaçırılmamalıdır... Yahudiler bizim için Kutsal Kitap'ın yaşayan sözleridirler, çünkü bizlere her zaman Efendimiz'in çektiklerini hatırlatırlar. Suçlarının kefaretinin ödemeleri için dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır ve belki de her yerde, kurtuluşumuzun canlı kanıtlarıdır. Nitekim aynı mezmur şöyle devam eder; "yalnızca gücün onları dağıtmasına izin verin." Ve öyle de olmuştur;

merhametiyle kurtarılanları (Yahudiler) yok etme arzusuyla yanıp tutuşanları menetmiş, bu türden bir arzuyu kafirlik olarak nitelemiştir. Çünkü onlar, Mesih'in kanını döktükleri için Tanrı'nın hükmüyle vatanlarından sürgün edilip özgürlüklerinden mahrum bırakılarak uzun süreli bir cezaya mahkûm edilmiş, dünyanın ücra köşelerine dağılmışlardır. Yahudiler ve Sarazenlerin durumu tamamen farklıdır. Çünkü Hristiyanlara zulmeden ve onları şehirlerinden ve yurtlarından kovanlara karşı savaş adaletle yapılmıştır; onlar tümüyle köleleştirilmek için her yerde olanlardı...". *Patrologiae latinae cursus completus*, C 146, ed. Jacques-Paul Migne, Paris, 1853, s. 1386-1387.

¹² Papa II. Alexandri'nin bu tutumunu "Adil Savaş" prensibi içerisinde değerlendiren Kenneth Stow da Hristiyanların bu tutumlarının ve yaklaşımlarının tutarlı olduğunu belirtmiştir. Stow'a göre, Papa II. Alexandri; Yahudilerle, Hristiyanlar arasındaki dengenin korunabilmesi çaba sarf etmiştir. İlgili konu ile ilgili bkz. Stow, K. (2007). *Popes, Church, and Jews in the Middle Ages: Confrontation and Response*. Hampshire.

dağılmışlardır. Hristiyan prenslerin yönetimi altında katı bir esarete katlanırlar (Clairvauxlu Bernard, 1998, s. 462-463).

Clairvauxlu Bernard'ın ortaya koymuş olduğu bu tavır Ortaçağ'ın *tolerantia* anlayışının devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu mektup içerisinde Yahudilere hiçbir şekilde zarar verilmemesi gerektiği vurgulanmış ama Bernard, onların işlemiş oldukları günahlara göndermede bulunarak onların unutulmaması gerektiğini de savunmuştur. Keza Yahudilerin sahip oldukları günahkarlığın neticesinde onların dünyanın farklı noktalarında dağınık şekilde yaşamaları ve Hristiyanların kefaretlere tanıklık etmeleri gerektiği de söyleyen Clairvauxlu Bernard, Yahudilerin bu şekilde cezalandırılacağını ifade etmiştir. Yahudilerin dünyanın farklı noktalarına sürülmüş ve Hristiyan egemenliğini kabul etmiş şekilde yaşamaları; onların bertaraf edilmelerini, Hristiyanlığa hizmet etmelerini ve son kertede, Hristiyanlığa dönmelerini sağlamak için büyük bir fırsat sağlamıştır (Clairvauxlu Bernard, 1998, s. 462-463). Her ne kadar Clairvauxlu Bernard, Yahudilerle alakalı birçok kez olumlu bir yaklaşım benimsemiş olsa da o, onların *günahkâr* tabiatlarına göndermede bulunmuş ve onlara karşı sert bir tutum takınmıştır: (Berger, 1972, s. 107; Kroemer, 2012, s. 57).

Şimdi ne yapacaksınız, ey Yahudiler? İsa çarmıha gerildiği gün karşısında günahkâr başlarını sallayanlar ve Mesih'e hakaretler yağdıranlar... Ey zehirli diller! (Berger, 1972, s. 107).

Sahip olduğu Yahudi karşıtı düşüncelerine rağmen Yahudilerin Hristiyanlarla yaşaması gerektiğine inanan Clairvauxlu Bernard, açık bir şekilde kötülükle alakalı olan ve daha büyük sorunların ortaya çıkmasına mâni olmak amacıyla kötü olan iki durum arasındaki tercihe dayanan *tolerantia*ya uygun şekilde hareket etmiştir. Dolayısıyla, Bernard'ın Yahudilerin Hristiyan hükümdarların egemenliği altında yaşamalarına dair arzusu, *tolerantia*nın dayandığı mottolardan biri olan *daha büyüğünden kaçınmak için daha azına hoşgörü gösterilmesi* ile alakalıdır. Bu sayede, Clairvauxlu Bernard; Hristiyan hükümdarların egemenliği altında yaşayan Yahudilerin Hristiyan kontrolü altında kalmalarını ve Hristiyanlara karşı ortaklaşa veya Müslümanlarla beraber şekilde hareket etmelerine mâni olmalarına imkân tanımıştır. Aynı zamanda, Yahudilere karşı takınılan bu tavır onların ikna edilerek Hristiyanlığa döndürülmesine dair ilk ve en önemli ayağını oluşturmuştur (Clairvauxlu Bernard, 1998, s. 466).

Hristiyan felsefesinin en önemli isimlerinin başında gelen Aquinolu Tommaso da Yahudilere karşı benzer bir tutum takınmıştır. Birçok noktada Yahudilerin *kötü* ve *günahkâr* tabiatlarından dem vuran Aquinolu Tommaso, Hristiyanların onlara hiçbir baskı yapmaması ve onlara karşı zorunlu din değiştirme politikası izlememesi gerektiğini savunmuştur (Aquinolu Tommaso, 1947, Kitap: 2/ Kısım: 2/Soru: 10/Mesele: 12). Hristiyan dünyada hüküm süren tüm hükümdarların Tanrı'yı esas alarak hareket etmesini tavsiye eden Aquinolu Tommaso için Tanrı'nın bu dünyada kötülüklerin olmasına izin vermesi gibi tüm hükümdarlar da belirli kötülüklerin kendi topraklarında vuku bulmasına mani olmamalıdır (Aquinolu Tommaso, 1947, Kitap: 2/ Kısım: 2/Soru: 10/Mesele: 11). Bu bağlamda, Aziz Augustinus'un *hayat kadınları* ve *şehvet* arasında kurmuş olduğu bağlantıyı esas alan Tommaso, daha büyük günahların vuku bulmasına engel olabilmek için Yahudilere ibadet etme imkanının sağlanması gerektiğini söylemiştir (Aquinolu Tommaso, 1947, Kitap: 2/ Kısım: 2/Soru: 10/Mesele: 11). Böylece, daha büyük günahların ortaya çıkmasını engellemek adına Yahudilere ibadet etme hakkının sağlanması ile Aquinolu Tommaso da *tolerantia* fikrine bağlı kalmış ve onlara *karşılaştırmalı izin* sunmuştur (Rist, 2016, s. 6).

Yahudilerin yanında *tolerantiadan ziyadesiyle* istifade eden diğer bir grup da hayat kadınlarıdır. Ortaçağ boyunca çoğunlukla gelişigüzellik, ortaklık ve genel olma özellikleri üzerinden ele alınan hayat kadınlığı; Hristiyanlığın ilk dönemlerinden beri tartışmalı bir husus olmuştur (Decretum Magistri Gratiani, 1959, Soru: 27/ Kısım: 1/ Başlık: 41). Hayat kadınlığının kapsamının ne olduğu ve hangi bağlamlar üzerinden değerlendirilmesi gerektiği üzerine yaşanan bu tartışmalar, kilisenin de ilgili müesseseye bakış açısını sürekli olarak değiştirmiştir. Kilise hukukunda ve dini yaklaşımında yaşanan bu değişikliklere rağmen Hristiyan din adamları, hayat kadınlığına kahir ekseriyetle *tolerantia* temelli bir yaklaşım göstermişlerdir. Aziz Augustinus tarafından ortaya koyulan ve yukarıda bahsedilen hayat kadınlığı ile şehvet ilişkisine dayanan anlayış neredeyse tüm Ortaçağ boyunca kilisenin temel çizgisini oluşturmuş ve "*onaylamadığımızı izin veririz*" ile "*daha büyüğünden kaçınmak için daha azına hoşgörü gösterilmesi*" mottoları hâkim kılınmıştır. Diğer bir deyişle, Hristiyan din adamları, düşünürler ve kilise hayat kadınlığı yapmanın ve hayat kadınlarıyla birlikte olmanın günah olduğunu kabul etmiş ama bu müesseseyi Hristiyan toplumların iyiliği için gerekli görerek ona müsamaha gösterilmesini desteklemişlerdir:

Bir yandan fahişeliği kesinlikle onaylamıyorlardı. Ahlaken zararlı, teolojik anlamda iğrençti ve önlenmesi gerekiyordu. Kutsal Metinler’de, doğa yasalarında ve Roma hukukunda bu görüşleri destekleyecek yeterli temeli bulabilirdiler. Yine de Ortaçağ kanonistlerinin fahişeliğe yaklaşımı tuhaf bir biçimde ikircikliydi. Prensipite onaylamamalarına ve yasaklanması gerektiğini düşünmelerine rağmen pratikte fahişeliğe müsamaha göstermeye ve Hristiyan toplumunda hoşgörülle karşılanmasının meşrulaştırılmasına razıydılar (Brundage, 1976, s. 830).

Hristiyan düşünürler tarafından hayat kadınlığı müessesesine yönelik gösterilen bu yaklaşımın temelinde onun yokluğunda ortaya çıkabilecek daha büyük sorunlar yer almıştır. Keza başta Aziz Augustinus ile Aquinolu Tommaso gibi isimler olmak üzere Hristiyanlığın önde gelen din adamları hayat kadınlığı müessesesinin yokluğu neticesinde erkeğin sahip olduğu şehvetin yıkıcı bir hal alarak toplumun tüm düzenine ket vuracağını düşünmüşlerdir. Erkeğin sahip olduğu bu dürtünün yalnızca yıkıcı bir hüviyete sahip olmadığını ifade eden Hristiyan düşünürler onu birçok günahın kaynağı olarak görmüşlerdir. Hatta erkeğin sahip olduğu şehvetin cinsel bir haz ve zevk getireceğini savunan Aquinolu Tommaso, *şehveti* büyük günahlar arasında görmüş ve onun insanın diğer tüm dünyevi zevklere dalmasına ön ayak olduğunu söylemiştir (Aquinolu Tommaso, 1947, Kitap: 2/ Kısım: 2/Soru: 153/Mesele: 4). Dolayısıyla, *şehvet* üzerinden diğer tüm dünyevi ve cinsel zevklere yönelmeye başlayan insanoğlu, öteki dünya için yapılması gerekenlere dönük ilgisini kaybetmiştir. Şehvetin getirmiş olduğu yoğun ve şiddetli arzu, insanın sahip olduğu akı ve iradeyi ortadan kaldırma gücüne sahip olmuş ve bu sayede, insanlar, tümüyle kendine haz veren eylemlerin peşinden gitmeye başlayarak tümüyle kendisini dünyevi zevklere adanmıştır (Aquinolu Tommaso, 1947, Kitap: 2/ Kısım: 2/Soru: 153/Mesele: 4).¹³

¹³ “Düşük güçler şiddetli bir biçimde hedeflerine doğru yöneldiğinde, sonuç olarak, yüksek güçler engellenir ve eylemlerinde düzensizleşir. Artık, şehvet kusurunun etkisiyle ortaya çıkan daha alçakça bir iştah, yani daha şehvet dolu bir arzu zevkin coşkunluğuyla şiddetli bir biçimde hedefine, yani haz nesnesine yönelir. Sonuç olarak, daha yüksek güçler, yani akıl ve irade, şehvet tarafından en şiddetli şekilde bozulur. İrade açısından çift yönlü bir düzensizlik ortaya çıkar. Biri, insanın arzuladığı hazzı haddinden fazla itibar eden “öz sevgi” dediğimiz arzu, diğeryse arzu edilen hazzı yasakladığı gerekçesiyle “Tanrı’ya düşmanlık”tır. Bir diğer eylem de amaca yönelik şeylere duyulan arzudur. Buna ilişkin olarak, bir yandan insanın zevklerini tatmayı arzuladığı “dünya sevgisi” bulunurken, diğer yandan “geleceğin dünyasına dair bir umutsuzluk” söz konusudur, çünkü dünyevi zevkler tarafından kontrol edilen bir insan manevi zevklere kavuşmayı önemsemez. Bu zevkler ona nahoş gelir...”.

Aquinolu Tommaso gibi şehvetin toplumu büyük sorunlara götürebileceğini düşünen birçok Hristiyan düşünür için evlilik, şehveti doğru yere yönlendirmek için ziyadesiyle önemlidir. Hristiyan düşünürler için şehvetin doğru noktalarda kullanılmasını sağlayan evlilik vasıtasıyla evli erkekler ve kadınlar sahip oldukları bu dürtüyü cinsel haz alabilmek için değil; yalnızca çocuk sahibi olarak doğa kanunlarına riayet etmek zorunda kalmışlardır zira evlilik, evlilere ve bilhassa da kadınlara köpeklerin sahip olduğu *rastgele* bir cinsel hayat sunmaktan ziyade onlara meşru bir şekilde çocuk sahibi olmasına imkan tanımıştır (Decretum Magistri Gratiani, 1959, Soru: 27/ Kısım: 41& Brundage, 1976, s. 830). Diğer bir deyişle, evlilik aracılığıyla büyük bir yıkıcılığa sahip olan şehvet, doğru bir noktaya kanalize edilmiş ve toplumsal düzen belirli bir oranda tesis edilebilmiştir. Öte yandan, evlilik ile belirli bir ölçüde baskı altına alınmış olan şehvetin tümüyle kontrol altına alınamayacağını ve onun kadının sahip olduğu çeşitli eksiklikler ile birleştiğinde daha güçlü bir hüviyet kazanacağını bilen Hristiyan din adamları ve düşünürler, hayat kadınlığı müessesesinin toplumsal düzenin tesisi ve devamlılığı adına hayati bir rol oynadığını düşünmüştür (Decretum Magistri Gratiani, 1959, Soru: 31/ Kısım: 10). Hem Hristiyan din adamları hem kilise hayat kadınlarının var oluşu ile zevklerin ve günahların en önde gelenlerinden biri olan şehvetin neden olabileceği sorunları bertaraf edebilmek için onu *tolerantia* kapsamına almışlar; diğerine kıyasla daha az günah olarak görülen bir duruma izin vererek daha büyük olan günah veya günahlara mâni olmaya çalışmışlardır. Hatta toplumda kaçınılmaz bir yere sahip olan hayat kadınları ile erkeklerin nasıl bir ilişki içerisinde olmasına dair anekdotlara da yer verilmesi dikkat çekicidir:

Peygamber Hoşea, bir fahişeyle evlenerek ona iffet kazandırdığı için suçlanmamalı, bilakis kötü bir kadını iyi yaptığı için övülmelidir. İyi olan, kötü birisine katılmakla kirlenmez, bilakis kötü bir kişi, iyi bir kişiyi örnek alıp hareket ederse iyiye evrilir. Bu bize gösteriyor ki peygamber zina eden biriyle evlenerek masumiyetini kaybetmemiş, zina eden de o zamana kadar kendisinde olmayan masumiyeti öğrenmiştir (Decretum Magistri Gratiani, 1959, Soru: 32/ Kısım: 14).

Genel olarak kilisenin ve dini düşünürlerin hem Yahudiler hem hayat kadınlarına yönelik bakış açıları, Antik dönemde kişisel bir erdem olan ve Ortaçağ'da toplumsal bir ödev haline gelen *tolerantia* kavramının nasıl uygulanması gerektiğine dair örneklerin başında gelmiştir. Kilise ve din adamları, Yahudilere ve hayat kadınlarına karşı olumsuz fikirlere ve yargılara sahip olmuş olsalar da çoğunlukla

tolerantia prensibine bağılı kalarak onların işlemiş oldukları günahları ve hatta onların varlıklarını daha büyük günahların ortaya çıkmasına engel olmak için kabul etmek durumunda kalmışlardır. Hatta birçokları, toplumun uygun görmediği ve zarar vermeye çalıştığı Yahudileri ve hayat kadınlarını korumaya çalışarak *tolerantia* fikrinin yayılması adına çeşitli adımlar atmaktan geri kalmamışlardır.

Sonuç

Birçoklarının ileri sürmüş olduğunun aksine *tolerantia*, Aydınlanma döneminde ortaya çıkmış bir kavram değildir. Antik Roma döneminden itibaren sıklıkla vurgulanan *tolerantia*, kişilerin sahip olduğu bir erdem olarak ön plana çıkmış fakat Ortaçağ ile farklı bir bağlam kazanarak dini, toplumsal ve politik bir anlam kazanmıştır. Erken Hristiyanlık dönemi ile Hristiyanlığa geçenlere uygulanan baskıya ve zulme karşılık dini bir erdem ve ödev haline gelen *tolerantia*, Kilise Babaları tarafından ortaya konan fikirler ile harmanlanmış ve toplumsal ve politik bir zemine oturmaya başlamıştır. Bilhassa *tolerantia*, Hristiyan bir toplumun karakteristik bir özelliği olarak günah işleyen kişilerin günahlarını herkesin sırtlamasını ve göğüslemesini teşvik etmiştir. Açık bir şekilde kilise, toplum düzenini bozabilecek veya onu felakete götürebilecek günahlar yerine daha küçük ve daha önemsiz olanların yapılmasına izin vermiş ve böylece, toplumun hoş karşılamadığı davranışların, tutumların ve grupların var olabilmesi sağlanmıştır. Keza Yahudiler ve hayat kadınları bu grupların başını çekmiş; toplumun ve din adamlarının olumsuz düşüncelerine rağmen onlar varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Diğer bir deyişle hain olmalarına karşın Yahudilerin varlıkları ile işlemiş oldukları günahlar ile hayat kadınlarının suçları, Hristiyan toplumun sırtlaması gereken ağırlıklar olmuş ve *tolerantia* vasıtasıyla onlar, büyük oranda kendilerini muhafaza edebilmişlerdir.

Öte yandan, Ortaçağ'ın tüm bu "karanlığına" rağmen Ortaçağ'ın sonlarına doğru başta hayat kadınları ve Yahudiler olmak üzere farklı gruplar içerisinde buldukları toplumlarda çeşitli sorunlarla karşılaşmaya başlamışlar ve birçok noktada "günah keçisi" olarak görülmüşlerdir. Haçlı Seferleri'nin yaratmış olduğu ortam ve yer yer bu seferlerin başarısızlığı farklı grupların Hristiyan toplum içerisinde yaşamasına bağlanmıştır. Ortaçağ'ın büyük kısmında farklı grupların kendi içerisinde yaşamasına göğüs geren ve onun getirmiş olduğu ağırlığı kaldıran Hristiyan toplumlar yavaş yavaş kendilerini bu yüklerden kurtarmaya ve aralarında pogromların, katliamların ve zorunlu göçlerin bulunduğu farklı durumlarla kendilerini rahatlatmaya ve arındırmaya başlamışlardır. Hristiyan toplumların bu "doğal" arındırma süreci farklılıkların var olmasına cevaz veren *tolerantia* düşüncesinin önemini kaybetmesine sebebiyet vermiş, kapsamını ve bağlamını ciddi

oranda değiştirmiştir. Neredeyse tüm Ortaçağlar boyunca farklı grupların Hristiyan toplumları içerisinde yaşayabilmesine imkân veren Hristiyan din adamları ve kilise de göstermiş olduğu tahammlden vazgeçmiş ve başta Yahudiler ve hayat kadınları olmak üzere farklı gruplara yönelik dini stratejisini değiştirmiştir. Bilhassa Protestan hareketinin ciddi şekilde yayılması neticesinde kilise tarafından yürütülmüş olan Karşı-Reform hareketi de kilisenin tüm dini kavramlara, kurumlara ve toplumsal alanlara karşı tutumunu sertleştirmiştir. Değişen ve katılaşan politikaları nedeniyle kiliseye yönelik tepkilerin artması ve karşı hareketlerin ortaya çıkması neticesinde kilise de bu durumla başa çıkabilmek için daha sert önlemler olarak kendi otoritesini muhafaza edebilmeye çalışmıştır. Doğal olarak, Erken Modern Dönemden itibaren kilisenin farklılıklar ve farklı gruplar için sigorta olmaktan çıkması da günahkâr olarak görülen toplulukların yavaş yavaş kilise yerine siyasi erkler ve devlet tarafından korunmaya başlaması ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla zgrlk, eşitlik, yasaların üstünlüğü ve demokrasi gibi kavramların ön plana çıktığı Aydınlanma döneminde bu kavram, tümüyle yöneticinin ve devletin yerine getirmesi gereken temel bir dev olarak görülmesine yardımcı olmuştur. Nitekim Ortaçağ'ın sonlarına doğru hoşgörü kavramının Hristiyan din adamları tarafından Hristiyan toplumlarını iten yok edebilecek bir *Truva Atı* olarak görülmüş olması da bu görüşü desteklemiştir. Dolayısıyla *tolerantia*, Aydınlanma ile ortaya çıkmamış; yalnızca unutulmuş fakat Aydınlanmacı yazarlar vasıtasıyla yeniden hatırlanmış bir toplumsal erdem olmuştur.

Kaynakça

Amari, M. (1854). *Storia dei Musulmani Di Sicilia*. Floransa: Felice Le Monnier.

Augustinus, A. (2007). *On Order*. Indiana: St. Augustine's Press.

Bejczy, I. (1997). Tolerantia: A Medieval Concept. *Journal of the History of Ideas*, 58(3), 365-384.

Berger, D. (1972). The Attitude of St. Bernard of Clairvaux toward the Jews. *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 40.

Bernard, A. C. (1889). *Life and Works of Saint Bernard (Abbot of Clairvaux)*. (J. Mabillon, Dzenleyen). Londra: Burns & Oates.

Bernard, A. C. (1998). *The Letters of St. Bernard of Clairvaux*. (B. S. James, ev.) Kalamazoo: Cistercian.

- Boswell, J. (1981). *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality: Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brundage, J. A. (1976). Prostitution in the Medieval Canon Law. *Signs*, 1(4), 825-845.
- Classen, A. (2018). *Toleration and Tolerance in Medieval and Early Modern European Literature*. New York: Routledge.
- Costantino, A. (2010). *Gli arabi in Sicilia*. Palermo: Antares.
- Crompton, L. (2004). *Homosexuality and Civilization*. Amerika Birleşik Devletleri: Harvard University Press.
- Crotty, T. L. (2015). *Reconciling Islam, Christianity and Judaism: Islam's Special Role in Restoring Convivencia*. New York: Springer.
- Curley, E. (2007). Hobbes and the Cause of Religious Toleration. P. Springborg (Ed.). *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan* içinde (s. 309-334). Cambridge: Cambridge University Press.
- Damian, P. (1982). *Book of Gomorrah: An Eleventh-Century Treatise Against Clerical Homosexual Practices*. Wilfrid Laurier University Press: Waterloo.
- Davidson, H. A. (2005). *Works, Moses Maimonides: The Man and His*. Oxford: Oxford University Press.
- De Dispensatione in Iure Canonico Praesertim Apud Decretistas et Decretalistas Usque ad Medium Saec. XVI*. (1925). Brūj: De Meester.
- Domínguez, J. P. (2017). Introduction: Religious toleration in the Age of Enlightenment. *History of European Ideas*, 273-287.
- Finley, M. (1968). *A History of Sicily: Medieval Sicily, 800-1713*. Sicilya: Chatto & Windus.
- Forst, R. (2013). *Toleration in Conflict: Past and Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Friedberg, A. (Dü.). (1959). *Corpus Iuris Canonici* (Cilt 1-2). Graz: Akademische Druck.
- Friedberg, E. (Dü.). (1959). *Decretum Magistri Gratiani, Corpus Iuris Canonici* (Cilt 2). Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

- Gamer, J. T. (Dü.). (1965). *Medieval Handbooks of Penance: A Translation of The Libri Poenitentiales and Selections from Related Documents*. New York: Columbia University Press.
- Gamer, J. T. (Dü.). (1990). *Medieval Handbooks of Penance: A Translation Of The Principal "Libri Poenitentiales" And Selections From Related Documents*. New York: Columbia University Press.
- Gilchrist, J. (1988). *The Perception of Jews in the Canon Law in the Period of the First Two Crusades*. *Jewish History*, 9-24.
- Gratian: The Treatise on Laws with The Ordinary Gross (Decretum DD.1-20)*. (1993). Washington: The Catholic University of America Press.
- Grell, O. &. (1999). *Toleration in Enlightenment Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herzig, T. (2003). The Demons' Reaction to Sodomy: Witchcraft and Homosexuality in Gianfrancesco Pico della Mirandola's "Strix.". *The Sixteenth Century Journal*, 53-72.
- Hildegard, B. (1987). *Hildegard of Bingen's Book of Divine Works: With Letters and Songs*. Vermont: Inner Traditions/Bear.
- Hobbes, T. (1889). *The Elements of Law: Natural and Politic*. Londra: Simpkin Marshall.
- Hrisostomos, I. (1956). *Nicene and Post-Nicene Fathers: First Series, Volume XI: St. Chrysostom: Homilies of the Acts of the Apostles and the Epistle to the Romans (Cilt XI)*. (P. Schaff, Çev.) Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Hume, D. (1904). *Essays Moral, Political and Literary*. Londra: Grant Richards.
- Jacqueline Broad, K. G. (Dü.). (2007). *Virtue, Liberty, and Toleration: Political Ideas of European Women, 1400-1800*. Dordrecht: Springer.
- Johns, J. (2002). *Arabic Administration in Norman Sicily: The Royal Diwan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jubayr, I. (. (2019). *The travels of Ibn Jubayr: A Medieval Journey From Cordoba To Jerusalem*. New York: I.B. Tauris.
- Klaits, J. (1987). *Servants of Satan: The Age of the Witch Hunts*. Indiana: Indiana University Press.

- Kroemer, J. (2012). Vanquish the Haughty and Spare the Subjected: A Study of Bernard of Clairvaux's Position on Muslims and Jews. *Medieval Encounters*, 18, 55-92.
- Krusé, C. (1963). History of the concept of Tolerance. *World Futures: The Journal of New Paradigm Research*, 2(1), 4-10.
- Lacorne, D. (2019). *The Limits of Tolerance*. New York: Columbia University Press.
- Lecler, J. (1955). *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*. Paris: Aubier.
- Lewis, B. (1984). *The Jews of Islam*. New Jersey: Princeton University Press.
- Locke, J. (2012). *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*. İstanbul: Liberte.
- Lombardini, J. (2015). Stoicism and the Virtue of Toleration. *History of Political Thought*, 36(4), 643-669.
- Mendola, L. &. (2013). *The peoples of Sicily: A multicultural legacy*. New York: Trinacria Editions Llc.
- Metcalf, A. (2009). *The Muslims of medieval Italy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Migne, J.-P. (Dü.). (1884). *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. (J. S. Ott, Çev.) Paris: Apud Garnier Fratres.
- Monk, N. t. (1957). *The Rudder (Pedalion) of the Metaphorical Ship of the One Holy Catholic and Apostolic Church of the Orthodox Christians, or All the Sacred and Divine Canons*. Brookfield: The Orthodox Christian Educational Society.
- Moore, R. (2007). *The Formation of a Persecuting Society: Authority and Deviance in Western Europe 950-1250*. Oxford: Blackwell Publishing.
- O'Grady, S. (2019). *In the Name of God: A History of Christian and Muslim Intolerance*. Londra: Atlantic Books.
- Porter, O. P. (2000). *Toleration in Enlightenment Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Powell, J. M. (1990). *Muslims Under Latin Rule, 1100-1300*. New Jersey: Princeton Legacy Library.
- Rist, R. (2016). *Popes and Jews, 1095-1291*. Oxford: Oxford University Press.
- Stern, A. (1963). Tolerance: An historical introduction. *World Futures: The Journal of New Paradigm Research*, 2(1), 10-20.

- Stillingfleet, E. (1680). *Mischief of Separation*. Londra: Henry Mortlock.
- Stow, K. (2007). *Popes, Church, and Jews in the Middle Ages: Confrontation and Response*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Tommaso, A. (1947). *Summa Theologica*. (F. O. Province, Çev.). New York: Benziger Bros.
- Turchetti, M. (1999). Réforme & Tolérance, Un Binôme Polysémique. N. P. Waterloo (Ed.). *Tolerance et Réforme: Elements pour une genealogie du concept de tolerance* içinde (C. 32, s. 9-29). Paris: Editions L'Harmattan.
- Voltaire. (2015). *Tratado Sobre la Tolerancia*. (C. d. Dampierre, Çev.). Madrid: Editorial Tecnos.
- Zagorin, P. (2003). *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*. New York: Princeton University Press.

Summary

Many researchers have posited that the concept of tolerance emerged during the Early Modern Period or the Enlightenment era, asserting its entirely modern context. The consideration of tolerance as a modern concept has hindered the understanding of its historical development, leading to explanations that are insufficient and narrowed in scope regarding when tolerance actually originated. In fact, this view presented by researchers has been regarded as evidence of the superiority of Enlightenment and rational thought, interpreting tolerance as a natural consequence of a rationality where individuals began to understand themselves, their surroundings, and became convinced of the existence of others—an outcome of rational thinking, free thought, and the rule of law. In other words, many have fallen into the misconception that the concept of tolerance, rooted in accepting the existence of others, could only emerge in a period characterized by all forms of scientific progress, acceptance of freedom, and recognition of human rights. Naturally, this misconception has also led to a misunderstanding of the Middle Ages, also known as the Dark Ages, and solidified a negative perception of that era; the Enlightenment has been portrayed as the sole means of salvation for individuals amidst the Dark Ages. The perception of Enlightenment thought as a means of salvation has contributed to its representation as the harbinger of good, truth, and progress, while casting the Middle Ages as a symbol of evil, falsehood, and backwardness. Therefore, seeking the foundations of the concept of tolerance in the modern era rather than in the Middle Ages has been considered a natural step. However, the Middle Ages played a significantly influential role in shaping today's understanding of tolerance and acquired a distinct religious and societal context. The concept of tolerance, derived from the Latin word 'tolerare,' meaning 'to endure, to bear,' was used in ancient times to denote the endurance or resistance of the body and/or mind against an undesirable situation or pain. It was often seen by Roman writers as one of the virtues that an ideal citizen should possess. Moreover, Roman thinkers such as Epictetus and Marcus Aurelius imbued this concept with a 'social' nature, beginning to use it to signify 'endurance against dissenting opinions, patience.' Debates also emerged regarding why an ideal citizen should possess tolerance and when they should exercise this virtue, leading to its acquisition of a socio-political dimension. In the early Christian period, the concept of tolerance gained a new context. Alongside other virtues like courage, patience, and dignity, which were considered essential for an ideal citizen by the Romans, tolerance found a religious context through Christianity, becoming one of the most important characteristic traits of Christians who 'endured earthly problems and hardships.

The process of the concept of tolerance, which began to gain a religious context and meaning in early Christianity, transforming into a political principle, took place during the Middle Ages. Initially regarded as a virtue that individuals constituting society should possess, tolerance evolved from being an individual virtue, as perceived by the Romans, to becoming one of the qualities that societies should embody. This transformation occurred as various communities, including different religious groups, religious adherents, and marginalized individuals such as courtesans, started to assert themselves. Tolerance, once perceived by the Romans on an individual level, transcended into a societal attribute that societies should possess. The responsibility of enduring and assuming accountability for any potential adverse situations caused by those engaging in immoral and unethical behaviors, particularly individuals from marginalized groups and different religious affiliations, became a virtue of societies. Consequently, through tolerance, the delineation of moral and immoral, good and evil boundaries within societies also established the limits of political power, which then began to safeguard social order through tolerance.

A series of thinkers, including figures like Saint Augustine, Thomas Aquinas, and Bernard of Clairvaux, contributed to the shaping of the concept of tolerance, attempting to approach it from a theological and religious standpoint. Initially, during the Middle Ages, various religious leaders and thinkers deliberated on the rationale behind assessing behaviors considered evil and contrary to ethics within the framework of tolerance. These discussions played a pivotal role in determining tolerable evils and behaviors within the societal and political context. Determining tolerable evils and behaviors aided in preserving social order and significantly reduced the ambiguity regarding what events a Christian society should allow or disallow. In this context, tolerance primarily concerned itself with the preference between what is deemed less evil and what is more evil. The decisive factor in this preference lay in both choices being inherently evil or contrary to ethics. The aim was to eliminate the more evil option and its potential consequences by choosing the lesser of two evils. Saint Augustine's assertion that men should turn a blind eye to prostitution due to their 'destructive' lust is a clear example of this understanding. This situation is emphasized by the statements: 'To avoid the greater evil, we tolerate the lesser,' and 'When forced to choose between two evils, one should choose the lesser as the more culpable...'. Fearing the destructiveness of the 'lust' impulse inherent in men and the negative consequences it could cause, Saint Augustine evaluated prostitution as a tolerable evil to maintain social order. Permission for the existence of prostitution, considered less evil compared to the destructive lust of men, was granted for the preservation of societal peace.

The tolerance based on opting for the lesser evil when one of two evils must inevitably be chosen is not merely a matter of preference; it's also permission for the existence of what is deemed less evil within society. This delineates the boundaries of what sins society can tolerate. Fundamentally, the evaluation of two different situations, events, or occurrences through comparison, arising from an absolute choice scenario and derived from comparing two or more sins, distinguishes tolerance. For permission to be granted to a situation, event, or thing, it must not entail any evil, wrongdoing, or sin. Indeed, to emphasize the distinct nature of tolerance from other permissions, the motto 'permission for various sins to avoid the occurrence of greater sins' has been employed. More significantly, the phrase 'we permit what we do not approve' has been utilized, declaring the church's reluctant acceptance of this situation. Consequently, many religious figures have termed it 'comparative permission' to underscore this characteristic of tolerance and distinguish it from others. The comparative permission embraced by the church allowed various groups, including prostitutes and Jews, to reside within Christian society. By doing so, the church aimed to eliminate the potential for greater calamities and evils that these groups might cause. In essence, Christians in the Middle Ages, by successfully shouldering the burden caused by the sins of others, prevented the imposition of additional burdens on themselves. This understanding laid the groundwork for the coexistence of those who were different.

Throughout what Enlightenment and modern writers have attributed as the 'Dark Ages,' diverse groups including prostitutes and Jews managed to largely exist within Christian society. However, towards the end of the Middle Ages, this changed as sinful groups began to face Christian intolerance towards their sins. The emerging societal intolerance led to these purportedly sinful groups being seen as scapegoats, with failures in the Crusades, epidemics, and various events being attributed to their presence. For the most part of the Middle Ages,

Christian societies that tolerated the coexistence of diverse groups and bore the weight of sins began slowly freeing themselves from these burdens, seeking relief from different situations including pogroms, massacres, and forced migrations. This 'natural' purging process undertaken by Christian societies, relieving themselves from the weight of coexistence, led to a loss in significance of the tolerance concept allowing for differences to exist. Christian religious figures and the Church, which had enabled the cohabitation of different groups within Christian societies for nearly the entire Middle Ages, relinquished their displayed tolerance. They altered their religious strategy towards different groups, primarily Jews and prostitutes. As reactions against the Church increased and counter movements emerged, the Church, at times forcefully, took harsh measures to preserve its authority and cope with this situation. Consequently, from the Early Modern Period onward, as the Church ceased to act as a safeguard for differences and different groups, these supposedly sinful communities began to be protected by political powers and states. Thus, in the Enlightenment era, where concepts like freedom, equality, the supremacy of laws, and democracy gained prominence, tolerance came to be seen as a fundamental duty solely incumbent upon rulers and the state. Towards the end of the Middle Ages, the concept of tolerance was even perceived by Christian religious figures as a Trojan horse capable of internally eroding Christian societies, further supporting this viewpoint. Therefore, tolerance did not emerge with the Enlightenment; it transitioned from a religious foundation to a political one, undergoing changes in its context.